

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

Qacarlar dövlətinin yeniləşməsi Türk hakimiyyətinin davamlılığı üçün vacib amil idi. Çünki Qacarlar özündə güc tapıb yeniləşməyə təqdirde, onların devrilərək yerində aryançı farsların hakimiyyətinin qurulması planı çoxdan hazırlanmışdı. Bu anlamda 1906-1909-cu illərdə Qacarlarda baş verən inqilabın iki xətdən biri üzərində inkişafı qaçılmaz idi. Birinci xəttə görə, Qacarlar ölkədə baş verən yeniləşmə hərəkətini lehinə çevirərək yenidən Azərbaycan Türk mərkəzi siyasət yürütməli, eyni zamanda dini məzhəblilikdən uzaq dünyəvi hakimiyyətə söykənməli bununla da ağıqlarına davam etməli idi. İkinci xəttə görə, ölkədə baş verən yeniləşmə hərəkətini Qacarların əleyhinə çevirməli, onun yerinə "liberal-demokrat" qılıqlı irançılar-aryançılar hakimiyyətə gətirilməli idi.

Bizcə, ilk dövrlərdə nisbətən birinci xəttin tərəfdarları uğur qazanmağa başlamışdılar. Belə ki, Müzəffərəddin şah Qacar Türk düşmənlərinin gözləmədiyi halda, heç bir direniş göstərmədən Qacarlar Məclisinin açılması (1906, oktyabr), daha sonra Konstitusiyalı dövlətin elan olunması (1906, 30 dekabr) barədə fərmanlar vermişdir.1 Bu isə, özəlliklə Qacarların da qanını daşdığı hakim Türk ulusu tərəfindən böyük sevinclə qarşılanmışdır. Başqa sözlə, Müzəffərəddin şah bu addımıyla əsasən yenilikçilik tərəfdarı olan türklərin sevgisini qazanmışdır ki, Türk ulusuyla Qacarlar arasında qopmuş bağlar yenidən birləşməyə üz qoymuşdur. Bununla da, aryançı irançılarla onların havadarlarının sayəsində uzun müddət "dərin bir uyqu" içində hərəkətsiz duran2 Qacarlar dövlətində yenilikçi ruhlu bir oyanış baş vermişdir.

Müzəffərəddin şah Qacarin ölkədə məşrutə elan etməsini böyük sevinclə qarşılayan Türkcüylün, Turançılığın ideoloqu Əli bəy Hüseynzadə "Həyat" qəzetində nəşr olunan "Hüriyyət və Vətəni-Firdovsi" (1906, sentyabr) məqaləsində şahın bu addımını Əmir Teymurun bütün hərbi qələbələrini bərabər tutmuşdu: "Türk nəslindən olan yeni bir hökmdarın, Teymurun bütün zəfərlərinə bədalə böyük bir müzəffəriyyəyə nail oluyor! Yaşa Müzəffərəddin, yaşa!". 3 O, daha sonra "Füyuzat" jurnalında Müzəffərəddin şahın ölümü münasibətiylə qələmə aldığı "Müzəffərəddin" adlı məqaləsində onun hələ Təbrizdə vəlihed olarkən islahatları meyilli olmasından, daha sonra şah olduğu dövrdə bu islahatları davam etdirməsindən behs etmişdir: "Elm və maarifin qədrini bilən Müzəffərəddin şah Azərbaycanı canişinliyi zamanı bir çox icraati-nafidən xali qalmadı. Qərbin əfkari-tərəqqi və mədəniyyətini İranda nəşr üçün Təbrizdə "Nasiri" namilə bir cəridə çıxmağa başladı. Avropa üsulunda mütəfənnin zabitlər

yetidirmək üçün yenə eyni şəhərdə "Müzəffəriyyə" namilə bir məktəbi-ali bina olunub, bunun üçün Avropadan Vaqner xan kimi xüsusi müəllimlər dəvət edildi. Bu sayədə ümuri-əskəriyyədə bir xeyli islahat və tənzimat vücudə gəldi. Mərhum hər yerdə Azərbaycan əhalisinin imdadına yetişməyə qeyrət ediyordu". 4

Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, ölkənin şahı seçildikdən sonra da Müzəffərəddin şah islahatlarına davam etmiş, dövlətin idarə üsulunun yenilənməsi üçün fərmanlar vermişdir. İlk dövrlərdə bu fərmanları ciddi uğur qazanmasa da, çox keçmədən ölkədə kök salmış istibdad bürokratiyasının yenilməsində mühüm rol oynamışdı. O, yazırdı: "Tərəqqi və islahatə ziddi və istibdad və fəsad tərəfdarı

labının tarixi" məqaləsində yazırdı ki, ölümünə az qalmış məşrutəçiliyi (anayasaçılığı) bildirmiş Müzəffərəddin şah ulusun içdən sevgisini qazanmışdı. Rəsulzadə yazırdı: "Şah anayasaçılığı bildirdikdən sonra demək olar Avropa ağaları kimi çox az deyiləcək düzəyde, bir kaç qulluqçuları ilə sayə bir biçimə Tehran küçələrini dolaşır, bazarlara çıxır, yaşayanların alışıqlarını qazanır, xeyir-dua görür, bundan olduqca duyğulanırdı. Oxumamışlar Müzəffərəddin şahı tarixin yetidirdiyi təklərdən sayaraq incə qəlbli olduğunu düşünürdü. Yaşayanlar içində ona ürəkden güvənənlər, bağlananlar olmuş, ulusal coşğunun bundan yüksəyi düşünlümdü. Parlamentin önündə toplanan yaşayanlardan "Yaşasın Asiya imperato-

sində önəmli yer qazanmışdı. "Əncüməni Milli Təbriz" in siyasi beynini "Mərkəzi-Qeybi" adlı təşkilat təşkil edirdi ki, bu gizli təşkilat tədqiqatçıların fikrincə, Nəriman Nərimanovun dəstəklədiyi Güney Azərbaycan türkləri tərəfindən Bakıda yaradılan Sosial Demokrat Partiyasının kod adı olan "İctimaiyyun Amiyun" Partiyası idi".10 M.Ə.Rəsulzadə də vaxtilə "İran türkləri" əsərində yazırdı ki, 1-ci Rusiya inqilabı dövründə (1905-1906) onun təsiri altında Qafqazdakı iranlılar (çoxu türklər olmaqla) Bakıda Sosial Demokrat Partiyası adlı cəmiyyət yaradıblar. Bu təşkilatın Qacarlar dövlətində və Qafqazda özəklərinin olduğunu yazan Rəsulzadəyə görə, Məşrutənin elan olunmasında onların mühüm rolu olmuşdur. 11 Bu

bir idarəetmə sisteminin qurulması, ölkə ərazisində əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil olunması və s.) saraya göndərdi və həmin tələblər yerinə yetirilməyəcəyi təqdirdə Azərbaycanın Qacarlar dövlətindən ayrılma biləcəyini elan etdi. Məhəmməd Əli Şah da taxta oturdudan sonra, yeni 12 fevral 1907-ci ildə əvvəlcə sədrəzəm vasitəsilə Məclisə təzkərə göndərərək məşrutə rejiminə bağlılığını bildirdi. Bundan sonra birinci Məclis 122 maddədən ibarət olan qanun qəbul etdi ki, prof. Nəsim Nəsimliyə görə, buradakı bəzi qanunlar, o cümlədən əyalət və vilayət əncümənlərinin yaradılması da əsasən Qacarlar dövlətinin idarəetmə quruluşuna görə müəyyən edilmişdi. O, yazırdı: "Əyalət və vilayət əncümənləri dö-

Qacarlar dövlətinin süqutu dövrü: Məşrutə hərəkəti və Səttarxan

1907-ci ilin yanvarında Azərbaycan Əyalət Əncüməni 7 maddədən ibarət tələblərini (Anayasaya uyğun bir idarəetmə sisteminin qurulması, ölkə ərazisində əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil olunması və s.) saraya göndərdi və həmin tələblər yerinə yetirilməyəcəyi təqdirdə Azərbaycanın Qacarlar dövlətindən ayrılma biləcəyini elan etdi. Məhəmməd Əli Şah da taxta oturdudan sonra, yeni 12 fevral 1907-ci ildə əvvəlcə sədrəzəm vasitəsilə Məclisə təzkərə göndərərək məşrutə rejiminə bağlılığını bildirdi

olan mənfur bürokratiyaların axır nəfəsi yaqlaşmış, yavaş-yavaş təcəddüd və inqilab əmələləri zühura başlandı".5

Ə.Hüseynzadəyə görə, Müzəffərəddin şahın ölkədə məşrutəni elan etməsində də bir tərəfdən Avropanın, Rusiyanın, Yaponiyanın inkişafı fonunda İslam aləminin, İslam mədəniyyətinin geriliyi, digər tərəfdən Qacarlarda mütləqiyətin Osmanlıda olduğu kimi, dərindən kök atmaması, xüsusilə də buranın qələmə və alverçisi sinfinin hökumətə qarşı etibarlı istibdadının mühafizə edilməli, əyalət və yerli hökumətlərin xeyli dərəcədə müstəqil olmaları mühüm rol oynamışdır. O, yazırdı: "Müzəffərəddin şah həzrətləri həm özünü, həm xanədanını, həm də millətini istibdadın, məşrutə və bürokratiya istibdadının əlindən xilas edib hökmdar ilə millət arasındakı həlli qismən rəf edə bildi". 6 Onun fikrincə, İttihad-İslam böyük bir çığır hazırlayanlardan olan Müzəffərəddin şah7 məşrutəni elan etməklə də yalnız Qacarlar tarixinə deyil, ölkənin bütün tarixi üçün bir ilk qol qoymuş oldu.

M.Ə.Rəsulzadə də 1912-ci ildə Türkiyədə qələmə aldığı "İran inqilabının tarixi" məqaləsində yazırdı ki, ölümünə az qalmış məşrutəçiliyi (anayasaçılığı) bildirmiş Müzəffərəddin şah ulusun içdən sevgisini qazanmışdı. Rəsulzadə yazırdı: "Şah anayasaçılığı bildirdikdən sonra demək olar Avropa ağaları kimi çox az deyiləcək düzəyde, bir kaç qulluqçuları ilə sayə bir biçimə Tehran küçələrini dolaşır, bazarlara çıxır, yaşayanların alışıqlarını qazanır, xeyir-dua görür, bundan olduqca duyğulanırdı. Oxumamışlar Müzəffərəddin şahı tarixin yetidirdiyi təklərdən sayaraq incə qəlbli olduğunu düşünürdü. Yaşayanlar içində ona ürəkden güvənənlər, bağlananlar olmuş, ulusal coşğunun bundan yüksəyi düşünlümdü. Parlamentin önündə toplanan yaşayanlardan "Yaşasın Asiya imperato-

ru" deyə bağıraraq olmuşdu".8

Hesab edirik ki, dünya tarixi, o cümlədən Türk (Azərbaycan) tarixi Müzəffərəddin şahla bağlı mənfəi cəhətlərlə yanaşı, müsbət tarixi məqamları da unutmamalıdır. Hər halda onun Türk məşrutəçilərinin təsiriylə ruhanilərin basqısından uzaqlaşmış Türk ulusuyla yaxınlaşdıqca yenilikçi cəhətləri ortaya çıxmışdı. Təbrizdən Tehrana gələn Türk şahzadələrini özü ilə bərabər mərkəzə gətirən, üstəlik Türk şahzadələrindən Eynüldövləni özünün vəziri təyin etmiş Müzəffərəddin şahın bütün bunlarla yanaşı Türk məşrutəçiləri dəstəkləməsi, 1906-cı ildə Azərbaycan Əyalət Əncüməninin, ya da Azərbaycan Milli Cəmiyyətinin yaranmasına da razılıq verməsi təsadüfi ola bilməzdi. 9 A.Qasımlı yazır: "Bu Əncümən sayəsində iyirmi nəfər Azərbaycan Türkü Əncümənə üzv seçilmiş, Güney Azərbaycanda milli təfəkkür surətlə inkişaf etməyə başlamış, məzhəb çatışmalarına son verilmiş, Türkcə tədris yəpən məktəblər yaranmış, Türkcə mətbuat inkişaf etmiş, yeni siyasi təşkilatlar yaranmağa başlamış, ümumiyyətlə "Əncüməni Milli Təbriz" Güney Azərbaycanın idarə edilmə-

təşkilatın liderləri arasında Əli Müsyö Təbrizi, Heydər Əmioğlu və başqaları var idi.

Müzəffərəddin Şah Qacardan sonra Qacarlar dövlətinin başına keçən oğlu Məhəmməd Əli Şah Qacarin (1907-1909) Türk ulusu ilə Qacarlar arasında yenidən yaranan birlik bağını gücləndirmək yolunu tutmaq əvəzinə, əks addımlar atması diqqətçəkicidir. Türk ulusu, o cümlədən Türk aydınları Məhəmməd Əli Şah Qacarin atasının yolunu davam etdirəcəyini gözləyirdilər. Məsələn, Əli bəy Hüseynzadə 1907-ci ildə "Füyuzat"da yazdığı bir məqaləsində inanırdı ki, Müzəffərəddin şahın "müqəddəs vəsiyyətləri ortada dururken Məhəmməd Əli şah mənfur istibdadın nəsiblərinə qulaq verən deyildi".12 Hüseynzadəyə görə, Qacarların konstitusiyalı dövlət olması Avropa dövlətlərinə, o cümlədən Almaniyaya, İngiltərəyə və Rusiyaya sərf etmir. Ona görə də, Qacarlar dövlətinin şahı mütləqiyət yolu tutmamalı, məşrutəçilikdən əslə vaz keçməməlidir. 13

1907-ci ilin yanvarında Azərbaycan Əyalət Əncüməni 7 maddədən ibarət tələblərini (Anayasaya uyğun

nəmin İran dövlətinin "Məmalik-i Mahruse-yi Qacar" prinsipindən qaynaqlanırdı (lakin bu prinsip anayasada yer almırdı). Əncümən, İranda xalqların önəmli və təkmokratik və milli uğurlarından biri sayılmalıdır. Çox millətli İranda millətlərarası problemlərin yumşaldılması, hətta sonralar həll edilməsində həssas rol oynama potensialına sahib idi".14

Məşrutə dövründə Təbriz, Urmiya və Tehrandə yayınlanan qəzetlər əsasən türk və fars dillərində olsa da, əsas ağırlıq fars dili idi. 15 Türk və fars dillərində yayınlanan qəzetlərdə bir qayda olaraq ümum ölkə problemlərinə müraciət edilmiş, türkdük məsələlər demək olar ki, mətbuat sahifələrində yer almamışdır. Bu baxımdan N.Nəsimliyə görə, Məşrutə dövründən ən karlı çıxan farslar olmuşdur. Hər şeydən öncə farsların on illərcə alınamadığı Qacar hakimiyyəti zəifləmiş, ölkə idarəetməsinə böyük ağırlığı olan fars bürokratiyasının rolu daha da artmışdı. 16

1 İvanov M.S. Qəçerk istorii ? rana. Moskva, 1952, s.198-203

2 Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işiqlər. Bakı, Azgrnəşr, 1996, s.107

3 Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı, Mütərcim, 1997, s.203

4 Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işiqlər. Bakı, Azgrnəşr, 1996, s.113

5 Yenə orada, s.113

6 Yenə orada, s.110

7 Yenə orada, s.105

8 Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, "Təknur", 2013, s.97

9 Baykara Hüseyn. İran inqilabı və Azatlıq Hərəketləri. İstanbul, 1978, s.71-72

10 Qasımlı Aydın. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.29-30

11 Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, "Təknur", 2013, s.29

12 Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işiqlər. Bakı, Azgrnəşr, 1996, s.203

13 Yenə orada, s.203

14 Nəsimli Nəsim. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Alt?nordu, 2019, s.488

15 Məmmədli Pervanə. Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı, Elm, 2009, s.33-62

16 Nəsimli Nəsim. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu, 2019, s.489